

A debreceni cívis parasztcsalád

Kálnási Árpád

nyelvész, ny. egyetemi docens, Debreceni Egyetem

A/ 1. Egy ismert meghatározás szerint a *család* azoknak az embereknek társadalmilag elismert csoportja, akiknek egymáshoz való viszonya vérségi és/vagy házassági kapcsolaton alapszik. Kisebb egysége a több családból álló *rokonság*-nak, és általában két, ritkábban három, még ritkábban négy nemzedéket (gyerek–szülő–nagyözülő–dédszülő) foglal magába.

Bár a 20. század első felében már a cíviseknél is gyakorlattá vált az *egyke* és *kettőke* „intézménye”, a cívis paraszt- (és kézműves)társadalom az (elemi) iskolai oktatásban is gyakran hangoztatott háromgyermekes családmódot tartotta követendőnek: *Egyet az apának, egyet az anyának, egyet a hazának*. Más változatban: *Az elsőt az apának, a másodikat az anyának, a harmadikat a hazának*. (A többgyermekes család legkisebb tagját tréfásan *kaparéknak*, *utolsó kaparéknak* is mondták.) A cíviseknél az újszülött családba fogadásának szokásáról nincs ismereteim. Talán ennek emléke őrződött meg az enyhe szitokban: *Kár, hogy felmarkolt az idesapád!* Hajdan az apa azzal ismerte el az újszülöttet a sajátjának, ha a földre (kűszöbre) letett pólyás babát fölemelte. Idekapcsolható az is, hogy az újszülöttet a *bába* – ha erre lehetőség volt – elsőként az édesapának mutatta meg a következő szavakkal: *Pont ojan ez a gyerek, mint az apja*. Akkor is ezt mondta, ha az újszülött egyáltalán nem hasonlított rá.

2.1. A családnak és a (patriarchális) nagycsaládnak az élén a családfő, általában a legidősebb férfi, illetve kiscsaládoknál a házaspár férfitagja állt. A családfő a házastársához való viszonyában *férj*, gyermekei számára *apa*, *édesapa* (megszólítása *apám*, *ides- apám*, újabban *apuka*, régiesen *apámuram*, *kedves- apám*), szülei számára *fia* (*fiam*). – Paraszti viszonyok között a *feleség* a párját ritkán említette *férjének*, inkább *fírjemuramnak*, *uramnak*, az *én emberemnek*, az *emberemnek*, *páromnak*, ünnepélyesebben *hites uramnak*. Ha már gyerekeik is voltak, gyakran így szólította: *apja*, *apjuk*, *apjukom*, *apja* (ti. a gyerekeké), kedveskedve: *atyus*, *atyuska*. Miként a hagyományos paraszti társadalomban a cíviseknél is a férj volt az úr a házasságban, ő hordta a kalapot. *Hallga, most én beszílek!* – mondta a családfő, ha a közös családi megbeszélésen át akarta venni a szót. Ilyenkor és étkezések alkalmával ő ült a *szegyfőn*, vagyis az asztalfőn. Ha a szükség úgy hozta, fekete ünneplőjében ő ment a család ügyes-bajos dolgait intézni. Ennek emléke egy humoros anekdotában is fennmaradt: A *bennülő* megkérdezte a cívis parasztot, mikor született a gyermeke. *Búzavetiskor* – felelte

az. *Atyafi! Hát honnen tuggyam én, hogy maga mikor vetett búzát?! – méltatlan-* kodott a hivatalnok. A családfő tudta, ha eredményesen akar járni, nem mehet üres kézzel: *Nincsen dátom, nincsen látom:* ügyünk kedvező elbírálását ajándékkal kell elősegíteni. *Hazúlrúl jöttem* – mondta sokat sejtetően a korrump hivatalnoknak, így jelezve, hogy anyagiakkal: hússal, tojással stb. is megköszöni a segítségét.

A férj „kiemelt” szerepének bizonyítékai még: Feleségét férjhez adták hozzá, ő annak *ura, embere* lett. Feleségének magatartásába beleszólt, engedelme nélkül az asszony önállóan nem cselekedhetett, például a lakodalomban csak úgy vihették el az asszonyt táncolni, ha előtte az ura is beleegyezett. Míg a feleséggel szemben a cívis paraszti társadalomnak is volt kialakult mércéje, amely meghatározta a jó asszony testi és lelki tulajdonságait, addig a férjekkel szemben nem volt ilyen élesen körvonalazott követelmény. Jó férjnek tartották, tartják azt, aki nem iszákos, dolgos, takarékos, feleségét megbecsüli, nem csalja meg, gyerekeit nem veri ok nélkül. Vele kapcsolatban mondták dicséretben, hogy *Jó fedél tartya a házat*, azaz, ahol jó a családfenntartó, ott nem szenvednek szükségét a családtagok. A rossz férj mindennek az ellenkezője. Az ilyen férj a közösség megvetését „bírtá”. De nem számíthatott megértésre a papucsférj sem. *Úgy táncol, ahogy a felesége fújja* – mondták tréfásan az ilyenről. Vagy nem kis gúnnyal: *Az asszony viseli a háznál a kalapot*.

2.2. A fogalom több szókapcsolatban szerepel. *Férjhez kír:* feleségül kér. *Férjhez visz:* feleségül vesz. *Odamegy férjnek:* az újdonsült férj a feleség családjához költözik. *Ne sírj/bőgj, meggyógyul, mire férjhez mícc!* – kislánynak mondják tréfás vigasztalásként, ha kisebb baleset miatt sírni kezd. Férfinak szóló intés: *Ne danójj, mikor eszel, mert bolond leszel a feleséged ura! Ráfeküdt az asszony a gatyájára* – tréfásan annak a férjnek mondják, aki későn kelt fel. Közmondás: *Aki a feleségit nem filti, az nem is szereti:* a szerelem féltékenységgel jár. *A férj a ház feje, a feleség a nyaka. A fej arra fordul, amerre a nyak irányítja:* a család feje a férj, de irányítója a feleség. *Az asszonyt az első ingibe kell megverni:* az a jó, ha a férj mindjárt az esküvő után elkezd fegyelemhez szoktatni a feleségét.

3.1. A *feleség* a házasságban élő pár nőtagja, egyik fele. A hagyományörző paraszti társadalomban a férfi házastársát mások előtt *feleség(em)*nek, *az asszonynak*, *a páromnak*, ünnepélyesebben *hites feleség(em)*nek emlegette. A feleség a férjével nem volt egyenrangú. Ez a kölcsönös szólításmódban is tükröződött: míg az magázta, kendezte, az ember tegezte, és csak keresztnévén vagy kedveskedve *szógámnak*, *ídes szógámnak*, *hékámnak* szólította. De gyakran csak így: *te asszony*, *te anyja*, *hallod feleség*, *hallod asszony*, ha már több gyerek volt: *anyja*, *anyjuk* (mármint a gyermekeknek), *anyjukom*. (Gyermekei számára *anya*, *édesanya*, megszólítása: *ídes*, *ídesanyám*, újabban *anyuka*, régiesen *kedves-anyám*, *anyámasszony*). A férj a feleségét a család gazdasági irányításából

kizárhatta, parancsolt neki, magatartását szabályozhatta, engedélye nélkül sehol sem mehetett. A házastársi hűséget megkövetelte, büntethette, nagyobb ok nélkül is megverhette. A feleség a férjének vissza nem szólhatott, túrnie és hallgatnia kellett: *Az asszony neve hallgass!* Még a 20. század elején is a házaspárok az utcán nem mentek egymás mellett, az asszony az ura mögött három lépéssel lemaradva követte azt. Házba is a férj ment be elsőnek. Az egykés vidékeken vagy gazdagabb, polgárosult városi környezetben – miként Debrecenben is – vagy ahol az asszony jobban örökölt, illetve ahol gyakori volt a vőnek ment férfi, az asszony egyenrangú társa lett a férjének, sőt a család vezetését is magához ragadhatta. Erre a debreceni civis parasztcsaládoknál is több példa volt. – Igen megbecsült élettárs a szegényparaszti családok asszonya, ahol a munkába járó, otthon alig tartózkodó férj helyett a család, a háztartás minden gondja, munkája az asszonyra hárult, azonban itt is a férj szava volt a döntő.

3.2. A paraszti élet kialakította a *jó* és *rossz asszony/feleség* ideálját. A jó feleség egészséges, munkabíró, termékeny, engedelmes, béketűrő, önállósága csak a férj akaratán belül jelentkezhethet, ügyes, szorgalmas, élelmes. Értsen az asszonyi munkához, legyen takarékos, aki nemcsak megtartja, hanem ha lehetséges, gyarapítja is a család vagyonát. Hűséges, megfelel a társadalmi erkölcsi normáinak. A rossz feleség mindennek az ellenkezője. Paraszti (civis) asszony/feleségtípusok: *jó asszony*: rendes, tiszta, családjáról gondoskodik, rendben tartja őket; mindig tudja, hol vannak a gyerekek; *rossz asszony*: gyermekei nincsenek rendben tartva, maga is koszos, magával, családjával nem törődik; *szótalan asszony*: *visszahúzza magát* 'visszahúzódó', ha nem olyan társaságba kerül, mint az övé; pénzért veszik tőle a szót; *magánakvaló asszony*: fősvény, akkor se adna senkinek, ha sok pénze lenne; *sokbeszédű asszony*: mindenki helyett beszél, mindenki elől elmondja a mondanivalót, *szószártya*; a huncut, kikapós asszony gúnyos megnevezése *lópárja*.

3.3. A fogalommal kapcsolatban sok frazéma ismeretes. Kifejezésben: *Asszony a talpán*: olyan asszony/feleség, aki megállja a helyét. *Túlníz az urán*: a feleség megcsalja a férjét. A családját elhanyagoló, kacérokodó asszonynak mondták gúnyosan: *Ha úgy tudnál szitálni, mint a farod riszálni, sokat írnel*. Közmondásokban: *A jó asszony a ház koronája*: a szorgalmas, megbízható feleség mindennél többet ér. *Ahon az asszony nyerges, ott a férfi nyertes*: szerencsés az a férj, akinek dolgos felesége van. *Az asszonynak három szüksége: bü píz, kellemetes férfi, száraz fa*: aki harmóniában akar élni a feleségével, adjon neki sok pénzt, legyen kedves hozzá, és készítsen számára jól égő tüzelőt. *Az asszonynak szíles a kötője, sok mindent eltakar*: a család belső viszályait a jó feleség nem viszi a nyilvánosság elé, hanem titkolja. *Szíp asszonyba kicsi hiba nem nagy kár*: a férfiak a szépségért még a kicsi hibát is elnézik a nőben. *Amék asszonyt filteni kell, azt megette a fene*: amelyik feleség hűtlen, csapodár, arra hiába féltékeny a férj. *Asszonynak szájába a karja*: az asszonyok szóval védekeznek

és támadnak. *Az asszonyt a szája szokta megverni:* a veszekedős, szájaskodó asszonyt a férje veréssel bünteti. *Három asszony egy vásár:* kevés asszony is nagy lármát tud csapni. Más változatban: *Két asszony hetivásár, három asszony zsbivásár/országos vásár.* Elavult felfogás szerint: *Az asszonynak hosszú a haja, rövid az esze:* értelmi képessége alacsonyabb, mint a férfié. *Az asszonynak meg a lúnak sose kell hinni:* mindkettő megbízhatatlan.

B/1. A család a paraszti életformában – így a debreceni cívis paraszttársadalomban – munkaszervezeti csoport is volt, azaz a gazdálkodás (és a háztartás) kerete, amely az első világháborúig a tehetősebbeknél kiegészült a családdal egy háztartásban élő *bennkosztos*, illetve *bentlakó cselédséggel, szolgákkal*, távolabbi rokonokkal és alkalmilag a gazdánál élelmezett *napszámossal*.

A családnak mint gazdasági egységnek a szerkezete a hagyományos *megszólítási* formákban is tükröződött: a családfő *gazduram, (Bak) gazda*, régiesen *gazduram ökelme, öreggazduram*, a gazda felesége *gazdasszony, nagyasszony(om), nemzetes asszony*, a gazda fia a *kisgazduram*, tehetősebbeknél *ifiúr, úrfi*, a gazda lánya a *kisasszonyom*, fiatal(abb) *gazdasszony ifiasszony, húgom-asszony, öcsémasszony*.

2. A családfő neve ebben a vonatkozásban *gazda*, ritkábban összetétellel *gazdaember*. A cívis társadalomban a jólét megtestesítője volt a *basa, basaparaszt, nagygazda, nagymódú gazda, jógazda, hatökrös gazda*. Ő volt a viszonyítási alap: *Úgy il, mint egy hatökrös gazda. Kojtol 'fújja a füsöt, pipázik', mint egy hatökrös gazda* – mondták róla irigykedve. Legfontosabb jellemzői: *dolgos, szorgalmas: A jó gazda korán kél, kison fekszik.* Más formában: *A jó gazda első a felkelisbe, utósó a lefekvisbe;* takarékos, beosztó: *Az a jó gazda, akinek ó búzája meg avas szalonnája van.* Alapelve: *Arra ne köccsünk, ami a háztul kitelik;* gondoskodik állatairól: *Gazda szeme hizlajja a jószágot;* rendszerető: *Nízd meg az udvart, látod a gazdát! Amijen az udvar, ojan a gazda;* van minden eszköze, szerszáma, ami a gazdálkodáshoz szükséges: *Ha gazda, legyik, ha nincs, vegyik.*

3. A rossz gazda gúnyos elnevezései *csorvasz, nyüglődi gazda, sippantó*. Főbb „tulajdonságai”: nem ért a gazdálkodáshoz, dologkerülő: *Rossz gazda az, aki a maga háza körül nem lél dógot;* pazarló: *Üres kamorának bolond a gazdája;* részeges: *A gazdája megitta a hájravalót;* tapasztalatlan: *Köjök/Gyerek gazda, malacszalonna, egyik se jó;* a ravasz cseléd túljár az eszén: *Jámbornak mongya a gazdát;* nem becsüli meg a cselédeit, fősvény: *Lé tart szógát, hús a gazdát. Kéztül aggya a kenyeret.* Emiatt cselédei így ócsárolják: *Kéztül kapunk kenyeret, mégse eszünk eleget.* Debrecenben (gúny)versek, rigmusok örökítettek meg egyes zsugori gazdákat. Erre egy példa: *Jógazda a Magyar Balog./Ott a szóga nem jár gyalog./Kiküdi a tiszát, kását,/Otthun haggya a szalonnát...*

4. A fogalom egyéb frazémákban is szerepel. Szólásokban: *Se gazda, se szívesség?!*: tréfás panasz az itallal takarékosan bánó gazdára. *Ha marad, gazdának, ha döglük/vész, kutyának:* az állat, ha megmarad, akkor a gazdáé, ha elpusz-

tul, húsát a kutyáknak adják. Közmondásokban: *Sűrű gazda, ritka gatya*: az a cseléd, aki gyakran váltogatja a gazdáját, szegény marad, még a ruháralót sem keresi meg. Gazdaregulákban: *Az idő a gazda, nem Piszte Kis Jankó*: a földművesnek az időjárás parancsol. Más változatban: *Legjobb gazda az idő. A szar a gazda*: a szántóföldnek a trágya a legfontosabb.

5.1. A *gazdasszony* a parasztgazda felesége, háztartást vezető háziasszony, illetve gazdálkodó parasztasszony, *gazdaasszony*. – A cívis parasztcsalád fontos alakja, a család és háztartás „kormányzója”, a családi fészek melegének megteremtője és biztosítója. A régi idők cívis asszonya, a *nemzetes asszony* vagy a nagygazda, a *basaparaszt, basa* felesége, a *nagyasszony* első volt a munkában. Reggel korán kelt, megfejte a teheneket, enni adott a malacoknak, baromfinak, megmosdatta a gyerekeket, reggelit készített a családnak. Ezután a napi munka, sütés-főzés, mosás, tésztacsinálás következett. Közben ott volt az ebéd- és vacsorakészítés gondja. Este ismét megfejte a teheneket, lefektette a gyerekeket, ő még fennmaradt, mosogatott, rendet tett, foltozott, vasalt. Amit a gazda megkeresett, az asszony megbecsülte. Nem szaladt a boltba, majdnem minden kitelt a háztól; ez jobb és olcsóbb is volt, kamrájában mindig volt liszt. Egész évben reá hárult az *aprómarha/aprójószág, a majorság* ezernyi gondja: a tyúkültetés, csirkenevelés, kacsatömés, libatömés, tollfosztás, *kakashérlés*, más néven *kappanolás* stb. A fölösleges tejet, tojást eladta, ebből *pízelt*, cukrot, ecetet, sót, fűszert vett belőle. Disznót úgy hizlalt, hogy egyet eladhasson. Ebből telt ruhára. A cívis asszony kitűnő *gazdasszony*, a piacon jó árus volt: a jó kolbászt, hurkát, tejet, túrót, tejfelt, vaját, sajtot, mézet, szalonnát, kenyeret, csirkét, füstölt disznóhúst szívesen vásárolták tőle. A *gazdasszony* gondja volt a háznak és a felső udvarnak a takarítása, rendben tartása, csinosítása. A konyhában és éléskamrában ő volt az úr, ő őrizte a kamrakulcsot. A fő étkezések szigorú rendjét a családtagokkal is megtartatta. *Ítelsorjával egyél, fiam!* – szólt rá a pákosztosra, fegyelmezetlenül. Kiskertjének művelése, a konyha zöldséggel való ellátása, a házi zöltségtermesztés órá volt bízva, a nagyobb mezei munkákban, mint például az aratás azonban nem vett részt. Ha szükséges volt, néha segített a kapálásban, gyűjtésben. Ő gondoskodott a munkások, tanyai alkalmazottak ellátásáról is. Tehetősebb helyeken a munkáját *szolgáló, cseléd*, illetve *bébillér* (nagyobb házi munkában: mosás, takarítás, alkalmilag szivességből vagy fizetségért segédkező nő) vagy *benfites* (bennfentes, bejáratos valahova, *benfidens*) segítette. – Egy 1882. évi feljegyzés szerint „A debreceni polgárasszonyok többnyire eljártak a család ügyes-bajos dolgaiban is. Mivel a férfiak gazdálkodásuk és egyéb foglalatosságuk közben ilyesmire alig értek rá, és mivel legtöbb férfi idegenkedett a városi hivatalokkal való érintkezéstől, nem maradt más hátra, minthogy az asszony tisztességesen felöltözködött, a *bennülő* ’hivatalnok’ ajtaján bekopogtatt, és a szószólói tisztet becsülettel betöltötte” (idézi Balogh István: A cívisek világa 242.).

5.2. A jó gazdasszonyra mondták dicsérően: *Asszony a talpán*; dolgos, korán kelő, rendszerető, tiszta, takarékos: *Rendes gazdasszonynál a tyúk veri le a harmatot*; jó háztartást vezet, jól süt-főz: *A piszkos konyhára több kell, mint a tisztára*.

5.3. A frazémák a rossz gazdasszonyról is szólnak: *Rossz gazdasszony az, aki a háza körül nem tanál munkát*; lusta, dologkerülő: *Annál a háznál mindig tiszta a konyha*: ti. nem használják; a ház asszonya csak a cifrázkodáshoz ért: *Úri pompa, kóduš konyha*. *Úti cifra, házi ronda*; pazarló: *A gazda behorgya, a gazdasszony ki- horgya*.

Felhasznált irodalom:

Kálnási Árpád: A debreceni cívis élet lexikona. 2. kiadás. Debrecen, 2021. Megjelenését támogatta a Tiszántúli Református Egyházkerület és az MTA Debreceni Területi Bizottsága.

A lexikon teljes anyaga megtalálható a Debreceni Református Kollégium Nagy-könyvtárának honlapján: <https://nagykonyvtar.drk.hu/kiadvanyaink/a-debreceni-civis-elet-lexikona>